

ARTIKELEN

IN HET SPOOR VAN MALINOWSKI

In deze rubriek komen onderzoekers aan het woord over participerende observatie. Zij doen verslag van hun eigen ervaringen en inzichten en volgen daarbij het spoor dat antropoloog Bronislaw Malinowski begin vorige eeuw uitzette. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Frank van Gemert: f.vangemert@rechten.vu.nl.

Biografie wordt etnografie

Hoe interviews over het levensverhaal van een boef uitdraiden op participerende observatie

Frank van Gemert*

Criminologische lacune

Bij 'biografie' zullen veel mensen denken aan het levensverhaal van een briljant kunstenaar of een groot staatsman dat na zijn dood wordt opgetekend. De auteur maakt gebruik van divers materiaal: hij interviewt nabestaanden en verzamelt allerhande documentatie om de hoofdpersoon nader te leren kennen en hem te kunnen plaatsen in zijn context. Charles Wright Mills wees in zijn beroemde essay *The sociological imagination* (Mills, 1959) erop dat een biografie niet alleen een bron van kennis is over de betreffende persoon, maar ook over de sociaalhistorische en structurele context.

In veel sociale wetenschappen is de biografie een geaccepteerde onderzoeksvorm, maar Nederlandse criminologen hebben zich daar nauwelijks aan gewaagd. Behalve de levensverhalen van de Nederlandse schakel in Colombiaanse en Italiaanse drugskartels 'La Bella Bettien' (Bovenkerk, 1995) en van de beroepsinbreker 'Gerrit de Stotteraar' (Peeters, 2002) zijn mij geen criminologische biografieën bekend. Er is daarentegen een vrij groot aantal biografieën van bekende namen uit het criminele milieu dat door journalisten werd geschreven en daarnaast is er een verzameling van autobiografieën van meestal minder bekende boeven, soms opgetekend door een ghostwriter.

Deze criminologische biografielacune prikkelt mij. Dus toen zich een mogelijkheid voordeed om zelf deze vorm van onderzoek te bedrijven, heb ik bewust daarop ingespeeld. Ik hoorde van een Nederlandse man die in een Amerikaanse *prison gang* had gezeten. Van dat soort mensen zijn er niet veel, dus vanwege mijn belangstelling voor gangs spitste ik mijn oren. Traceren was makkelijk en enkele

* Frank van Gemert studeerde culturele antropologie aan de UvA. Hij is universitair docent bij de sectie criminologie van de Vrije Universiteit. E-mail: f.vangemert@rechten.vu.nl.

dagen later zat ik aan tafel met Jan Hoolwerf, een twee meter lange vijftiger, met een kaal hoofd en een flink aantal tatoeages. Hij vertelde me uitgebreid over de vier jaar dat hij in Amerikaanse gevangenissen verbleef en lid was van de Sureños, een grote en beruchte *Latino gang*. Dit gesprek werd niet lang daarna gevolgd door een tweede ontmoeting. Jan gaf me opnieuw allerlei inkijkjes in zijn leven, dat bleek bol te staan van criminele activiteiten en door veel geweld werd gekenmerkt.

Ik vatte de koe bij de horens en deed hem in een e-mail het voorstel om zijn levensverhaal op schrift te stellen. Hij reageerde onmiddellijk positief. Ik heb toen op papier gezet wat deze samenwerking volgens mij zou behelzen en wat dat voor hem en voor mij zou betekenen: een langdurig project, met veel gesprekken die allemaal worden opgenomen en die uiteindelijk moeten leiden tot een verhaal in de vorm van een boek, dat ik zou schrijven. Jan schrok daar niet voor terug. We zijn aan de slag gegaan en inmiddels is het boek verschenen (Van Gemert, 2011). In deze bijdrage beschrijf ik hoe dit onderzoek is uitgevoerd en sta ik stil bij de relatie tussen Jan en mij. Doordat de hoofdpersoon nog leefde, was een bijzondere, intensieve samenwerking mogelijk, maar in het sinistere slot van het onderzoek bleek dat ik daarom ook moest afwijken van de route die veel biografen nemen. Ik kon me niet beperken tot het speuren in het verleden, want vanwege de interactie tussen auteur en hoofdpersoon werd de biografie een etnografie in het hier en nu.

Het onderzoek

Na de eerste kennismaking in september 2009 zijn we in januari 2010 begonnen aan een lange reeks van in totaal 25 interviews, die meestal op vrijdagochtend in Utrecht bij hem thuis plaatsvonden. Aan het eind van die reeks hebben we in Amsterdam, Haarlem, Utrecht, Nijmegen en Baarn buurten bezocht waar hij heeft gewoond of zich veel heeft bewogen. Daarnaast heb ik allerlei documentatie verzameld, variërend van zijn strafblad en een tweetal uitgebreide dossiers van rechtszaken tot enkele krantenberichten en een lidmaatschapskaartje van een voetbalvereniging. Ik heb gesproken met vrienden van hem, met zijn advocaat, een coördinator en een mentor van een resocialisatieprogramma. Op 17 augustus 2010, na een emotioneel bezoek aan zijn ex-vrouw in Baarn, schudde ik Jan de hand. De dataverzameling stopte en ik zou beginnen met het schrijven van het manuscript. Als ik onderwijl vragen had, zou ik me bij hem melden.

De interviews waren de belangrijkste informatiebron in dit onderzoek. Ik leerde al snel dat Jan gemakkelijk en veel vertelde en dat ik deze stroom van data moest proberen te volgen en vastleggen. Het was belangrijk om systematisch te werken. Niet dat ik vooraf hypotheses formuleerde of een theoretisch kader opstelde, want in dit onderzoek ben ik inductief te werk gegaan. Later, toen ik ging schrijven, heb ik een link gelegd met het symbolisch interactionisme (zie onder). De systematische aanpak had betrekking op het ordenen van de data en in een biografische studie bestaat daarvoor een zeer voor de hand liggend richtsnoer, dat niet per se een theorie veronderstelt: chronologie.

De eerste twee gesprekken hebben we gebruikt om de contouren van zijn leven als geheel te omvatten. Ik maakte daarvoor gebruik van een tijdbalk: een Excel-sheet met de horizontale as die de opklimmende jaren van 0 tot 56 weergaf; de verticale as werd gevuld met domeinen die terugkeerden in zijn leven: plaats, social events, gezin/wonen, school, werk, detentie, drugs, criminaliteit, religie en psychiatrie. Zo creëerde ik een visuele weergave van zijn leven, die meteen inzichtelijk maakte wanneer thema's manifest waren en samenvielen met andere gebeurtenissen. Tijdens de interviews lag de tijdbalk op tafel en in de loop van het onderzoek werd hij soms gecorrigeerd en steeds verfijnd. Stukken ervan staan nu in het boek afgedrukt bij de hoofdstukken waarop ze betrekking hebben (Van Gemert, 2011: 87, 111, 143, 219, 193 en 229).

In de tijd dat ik Jan leerde kennen, gaf hij voorlichting voor Delinkwentie en Samenleving, een onderdeel van de landelijke vrijwilligersorganisatie Humanitas. Hij vertelde zijn verhaal, met de verlokkingen en de risico's van misdaad, aan jongeren op scholen en in buurthuizen. Hij had weinig schroom om datzelfde verhaal in een meer uitgebreide vorm ook mij te vertellen.

Jan praat snel en gemakkelijk over allerlei zaken, maar zijn leven kent ook een aantal episodes met donkere emoties, waar hij niet gemakkelijk over spreekt. Hij heeft mij daar vroeg op gewezen en om die reden hebben de eerste gesprekken vooral een beschrijvend en informatief karakter gehad zonder dat veel gevoelens ter sprake kwamen. Gezien zijn levenswandel was echter onvermijdelijk dat ook sombere thema's ter sprake zouden komen. Jan heeft er opvallend weinig moeite mee zijn betrokkenheid bij allerlei criminele activiteiten uit de doeken te doen, maar het feit dat zijn relatie met zijn ex-vrouw en vooral die met zijn zoon op de klippen is gelopen, roept heftige gevoelens op. Natuurlijk zou dit leed ook een plaats moeten krijgen in het levensverhaal, maar er was geen reden om in een vroeg stadium daarop af te koersen. In een interview kan *rapport* in de loop van één gesprek worden opgebouwd, in dit onderzoek zou een reeks van interviews plaatsvinden. De vertrouwensband tussen Jan en mij groeide en kreeg meer inhoud gedurende die gehele reeks. De latere interviews gingen nauwelijks nog over het chronologische verloop der dingen en Jans reflecties, niet in het laatst de sombere, kwamen daar alsnog uitgebreid aan de orde.

Samenwerking

Veel biografieën verschijnen postuum, maar de dood van de hoofdpersoon is geen *conditio sine qua non*. Sterker nog, is de hoofdpersoon nog in leven, dan is dat een pre, want het betekent dat de belangrijkste bron voor het onderzoek beschikbaar is. Medewerking van het centrale individu is echter niet vanzelfsprekend, zeker niet wanneer het een boef betreft die nog voor de rechter moet komen. Zo'n persoon wiens levenswandel door de goegemeente wordt afgekeurd, kan er baat bij hebben de werkelijkheid te ontkennen of verdraaien. Hij wil zich misschien vrijpleiten of rehabiliteren, maar hij kan ook schuldbewust zijn of berouwvol. Pogingen om het beeld van de hoofdpersoon te beïnvloeden doen zich overigens zeker niet alleen voor bij biografieën van levende boeven. Volgelingen en nabestaanden

van 'grote' mensen kunnen op hun beurt moeite doen om de in hun ogen minder fraaie feiten te verbloemen of verbergen.

Jan wilde meewerken, maar ook hem konden deze overwegingen parten gaan spelen. Ik was daarom alert, maar ik heb niet bespeurd dat hij me iets probeerde voor te spiegelen. Hij had helemaal niet de neiging om zijn misstappen te verdoezelen of op anderen af te schuiven. Dat hij was afgestraft, wat wil zeggen dat hem gedurende het onderzoek geen zaken boven het hoofd hingen, kan daaraan hebben bijgedragen. Jan is een eenling die in steeds andere kringen meedraaide zonder zich werkelijk te hechten. In zijn ogen is er geen achterban die door het verhaal schade kan oplopen; dat kan ook een rol hebben gespeeld bij zijn openheid.

Voor mij was Jans medewerking heel belangrijk. Ik wilde niet zozeer een verhaal schrijven *over* Jan, het moest een verhaal zijn *van* hem, in de zin dat het *zijn* perspectief weergeeft. Natuurlijk wilde ik optekenen wat feitelijk juist was, maar er was mij meer aan gelegen om te kunnen zien hoe Jan zichzelf neerzet in dit verhaal. Ik wilde weten welke 'poses' hij gebruikt. Hoe ik met dit begrip 'pose' aansluit bij de stroming van het symbolisch interactionisme wordt in mijn boek nader uiteengezet (Van Gemert, 2011: 56 e.v. en 199 e.v.).

Jan is een bijzondere man met extreme eigenschappen, maar onze samenwerking was aangenaam en zeer constructief. Ik heb in mijn loopbaan nogal uiteenlopende mensen geïnterviewd en onderzocht: Marokkaanse boefjes, wijkagenten, wethouders, imams, krakers, dealers en anderen, maar Jan was met afstand de meest dankbare respondent. Hij was bijna altijd beschikbaar en punctueel, hij heeft een goed geheugen en is intelligent, hij is welbespraakt en neemt geen blad voor de mond. Ik had het gevoel dat hij open en eerlijk was en me uitgebreid en naar beste weten antwoorde gaf.

Waarom werkte hij mee? Het is voor Jan, net als voor ieder ander, strelend dat er een boek verschijnt waarin hij de hoofdpersoon is. Een boek met heftige wapenfeiten vestigt ook een reputatie, in die zin bevat het een boodschap aan het criminele milieu dat hij goed kent. Maar we hebben ook uitgebreid erover gesproken dat hij zorgzaam kan zijn. Die kant van hem komt ook in het boek naar voren en deze boodschap is gericht aan zijn ex-vrouw en zoon. Voor mij bood dit onderzoek de mogelijkheid om me op iets anders toe te leggen dan wat ik tot nog toe als wetenschapper heb gedaan. Het gezamenlijk werken aan een taak, die we allebei serieus namen, gaf ons energie. Kortom, ik denk dat er een *research bargain* was en dat we elkaar een dienst hebben bewezen.

Van biografie naar etnografie

Het richtsnoer van de chronologie is uitermate geschikt om structuur aan te brengen in de data. Dit maakt een biografie in zoverre tot een makkelijke vorm, dat in het verhaal steeds is aan te geven wat de volgorde van gebeurtenissen is. Dit maakt het makkelijker ze te begrijpen, al zegt chronologie *an sich* niet veel over (causale) verbanden.

Een vergelijking met etnografie laat zien dat de dataverzameling voor de etnograaf een meer complexe aangelegenheid is. Tijdens diens veldwerk voltrekken

relevante gebeurtenissen en alledaagse trivialiteiten zich tegelijkertijd, zonder dat de onderzoeker ze kan scheiden. En de klok loopt door. Pas nadat de etnograaf *field notes* heeft gemaakt en data voor analyse van het onderzoek bijeenbrengt, zal hij filters bedenken om relevant materiaal van ruis te scheiden.

De biograaf kan, met de tijdbalk voor zich, stap voor stap het levensverhaal van de hoofdpersoon volgen en optekenen. Hij verzamelt niet wat zich in het heden voor zijn ogen afspeelt, maar wat hem verteld wordt over het verleden. De klok staat stil. Hij hoort over voorbije gebeurtenissen, kan daar wellicht ook beelden bij krijgen door locaties te bezoeken of documentatie op te sporen, maar hij is niet ter plekke wanneer de dingen gebeuren. Vooral door te luisteren en te lezen kan hij achterhalen wat zich afspeelde. Hij kan niet door middel van participerende observatie ook zien, ruiken en voelen wat gaande is. Of toch wel?

Een biografie lijkt te draaien om het leven van de hoofdpersoon dat achter hem ligt. De dataverzameling stopt als het verleden in kaart is gebracht en het onderzoek bij de actualiteit is aangeland. Maar als de hoofdpersoon meewerkt, biedt die actualiteit ook aanknopingspunten. Er is immers een samenhang tussen wie deze persoon nu is en hoe zijn leven is verlopen. De actualiteit kan helpen te begrijpen hoe de hoofdpersoon gevormd is door wat hij heeft meegemaakt. Daarmee is de hoofdpersoon dus niet alleen de belangrijkste bron, omdat hij als geen ander kan vertellen wat er in zijn leven is gebeurd, hij is ook het 'resultaat' van dat leven.

Hoewel ik me dat vooraf niet realiseerde, heeft deze biografische studie een etnografisch einde gekregen. In het begin leek Jan vooral degene die het verhaal vertelde, maar gaandeweg viel hij steeds meer samen met dat verhaal. Ik luisterde niet alleen naar dat verhaal, ik kon ook zien en begreep steeds beter hoe hij was geworden wie hij is. Het verleden lijkt een fase die is afgesloten, maar in feite verloopt de overgang van wat voorbij is naar het hier en nu geruisloos. Ik hoorde van zijn alledaagse besognes en maakte daarvan aantekeningen. Ik nam deel aan dat dagelijkse leven en zo veranderde ook mijn rol als onderzoeker. Van interviewer die graaft in het verleden werd ik etnograaf die in het heden optrekt met de hoofdpersoon.

Sinister slot

Anderhalve week nadat we de periode van dataverzameling hadden afgesloten, ontving ik van Jan per e-mail een even cryptisch als onheilspellend afscheidsbericht. Ik heb meteen geprobeerd hem te bereiken, maar dat mislukte. Een dag later, op zijn verjaardag, 28 augustus 2010, stak hij een man neer. De man was een bekende van Jan, maar hij had niet iets wezenlijks misdaan dat het misdrijf kon verklaren. Schijnbaar zonder aanleiding stak Jan hem neer en liep vervolgens naar het politiebureau, waar hij meteen een bekentenis aflegde. Het was zijn bedoeling weer in de gevangenis te komen. Daar is hij op zijn plaats, zo zei hij. Het slachtoffer raakte zwaar gewond, maar overleefde. Jan kwam voor de rechter en werd daags voor Kerstmis, december 2010, veroordeeld voor poging tot moord. Hij kreeg daarvoor vijf jaar gevangenisstraf en tbs.

Jan was in het verleden crimineel actief, hij heeft daarvoor vrijheidsstraffen gekregen en die heeft hij uitgezeten. Ik zag Jan als een man die zijn criminele loopbaan had beëindigd. Er waren geen aanwijzingen dat hij opnieuw betrokken was geraakt bij wat voor criminele activiteiten dan ook. Eerder het tegenovergestelde: hij zat krap bij kas, bezocht wekelijks een religieuze dienst en deed werk als vrijwilliger. Toch beging hij een levensdelict en dat drama heeft zich vrijwel onder mijn ogen voltrokken.

Het delict werd gepleegd door de man wiens levensverhaal ik aan het optekenen was. Er is niemand die zoveel van hem weet als ik. Ik was ervan op de hoogte dat Jan gefrustreerd en depressief was toen het onderzoek op zijn eind liep, maar ik heb deze dramatische daad niet zien aankomen. Jan heeft er verschillende keren op gezinspeeld dat hij weer de gevangenis in wilde. 'Als het boek klaar is, dan heb ik me aan mijn afspraak gehouden. Dan is het rond en dan heb ik de vrije keus om te bepalen wat ik doe of niet.' Ik antwoordde daarop dat hij geen gekke dingen moest doen, maar hij stelde me gerust. Het waren maar 'rare gedachten', zei hij dan.

Hoewel er aanwijzingen waren dat iets ging gebeuren, kon ik niet bevroeden dat hij iemand zou neersteken om in het gevang te komen. Zo'n daad lijkt niet te passen binnen mijn denkkaders. Als mens kon ik me niet in zijn positie verplaatsen, alsof empathie alleen mogelijk is wanneer mensen iets goeds in de zin hebben. Achteraf begrijp ik wat Jan deed en ik kan dat nu ook plaatsen binnen zijn levensverhaal. *Being wise afterwards*.

Ik begon als biograaf aan een taak die me, met de tijdbalk binnen handbereik, als overzichtelijk voorkwam. Door de intensieve samenwerking met de hoofdpersoon verzamelde ik niet enkel data uit het verleden, maar tekende ik ook op wat in het heden stond te gebeuren. Die overgang ging echter sluipenderwijs. Omdat de chronologische werkwijze een beginpunt ver weg heeft, realiseerde ik me pas laat dat het heden zich ook kon aandienen. Aan het einde, toen het noodlottige delict plaatsvond, bleek dat de klok helemaal niet stilstond, maar al die tijd was blijven doorlopen.

Jans laatste delict smeekt om een verklaring en moest dus wel deel van het boek gaan uitmaken. Was hij in zijn Utrechtse flat op acht hoog achter de geraniums gaan zitten, dan had ook daar iets over gezegd kunnen worden, maar het zou geen prangende kwestie zijn.

Dit onderzoek doet me eens te meer beseffen hoe moeilijk etnografie is. Omdat de data als regel vooral in het heden worden opgetekend, ontbreekt het chronologische richtsnoer. Niet toevallig dat sommige etnografen bij biografische gegevens houvast zoeken en in hun boeken de levensloop van één of enkele personen volgen. Zo zoomt Terry Williams (1989) in op enkele jongens die als dealers opereren in een drugsnetwerk in New York. Anne Campbell (1984) en Mark Fleisher (1998) stellen het leven van meisjes centraal in hun studies naar gangs respectievelijk in New York en in Kansas City. Diego Vigil (2002) op zijn beurt toont de etnisch-culturele variatie van gangs in Los Angeles aan de hand van de levensverhalen van vier hoofdpersonen.

Werkt de auteur van een biografie met de hoofdpersoon samen, dan rijst net als bij etnografisch onderzoek de vraag of er voldoende afstand is. Kan de onderzoe-

ker onafhankelijk en objectief blijven? *Going native*? In het voorliggende geval was dat in mindere mate een risico omdat het mij erom was gedaan het perspectief van de hoofdpersoon naar voren te brengen. Ik wilde dat de afstand tussen hem en mij zo klein was dat ik zijn leven (ook) door zijn ogen zou kunnen zien. Zoiets lukt nooit helemaal. Je kunt niet de ander worden en dat is maar beter zo.

Literatuur

- Bovenkerk, F. (1995). *La Bella Bettien; het levensverhaal van een Nederlandse go-between voor de Colombiaanse drugskartels*. Amsterdam: Pandora.
- Campbell, A. (1984). *The girls in the gang*. New York: Basil Blackwell.
- Fleisher, M. (1998). *Dead end kids; gang girls and the boys they know*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Gemert, F. van (2011). *Van prison gang tot tbs; biografie van een gewelddadig man*. Meppel: Just Publishers.
- Mills, C.W. (1959). *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.
- Peeters, H. (2002). *Gerrit de Stotteraar; biografie van een boef*. Amsterdam: Podium.
- Vigil, D. (2002). *A rainbow of gangs; street cultures in the mega-city*. Austin: University of Texas Press.
- Williams, T. (1989). *The Cocaine Kids; the inside story of a teenage drug ring*. Reading: Addison-Wesley Publishers.